

СКЛАД ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ПІДСТАВА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

COMPOSITION OF JUSTICE AS A BASIS OF CIVIL AND LEGAL LIABILITY

Парасюк В.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Львівського державного університету внутрішніх справ

У статті проаналізовано таку специфіку підстав для виникнення цивільно-правової відповідальності, як склад правопорушення. Звертається увага на наявність низки проблем у практичній реалізації норм щодо підстав цивільно-правової відповідальності та її відмінність від інших видів юридичної відповідальності, зокрема кримінальної. Висловлена думка про доцільність застосування до правовідносин, що досліджуються, конструкції складу цивільного правопорушення. Встановлено, що юридичні факти є підставами цивільно-правової відповідальності. На підставі проведеного дослідження зроблено висновок, що характеристика цивільного правопорушення охоплює такі умови, як шкода, протиправність, причинний зв'язок між протиправними діями і наслідками, шкідливими наслідками і виною, які в сукупності і формують склад цивільного правопорушення. Також зроблено висновок про те, що вина юридичної особи та вина фізичної особи є різними за характеристиками.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, підстава цивільно-правової відповідальності, юридична особа, цивільне правопорушення, склад цивільного правопорушення, протиправне діяння, шкода, причинний зв'язок, вина.

В статье проанализирована такая специфика оснований возникновения гражданско-правовой ответственности, как состав правонарушения. Обращается внимание на наличие ряда проблем в практической реализации норм об основаниях гражданско-правовой ответственности и ее отличие от других видов юридической ответственности, в частности уголовной. Высказано мнение о целесообразности применения к правоотношениям исследуемой конструкции состава гражданского правонарушения. Установлено, что юридические факты являются основаниями гражданско-правовой ответственности. На основании проведенного исследования сделан вывод, что характеристика гражданского правонарушения включает в себя такие условия, как вред, противоправность, причинную связь между противоправными действиями и последствиями, вредными последствиями и виной, которые в своей совокупности и формируют состав гражданского правонарушения. Также сделан вывод о том, что вина юридического лица и вина физического лица различны по характеристикам.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, основание гражданско-правовой ответственности, юридическое лицо, гражданское правонарушение, состав гражданского правонарушения, противоправное деяние, вред, причинная связь, вина.

The article analyzes such specifics of the grounds of civil liability as the composition of the offense. Attention is drawn to the existence of a number of problems in the practical implementation of norms on the grounds of civil liability and its distinction from other types of legal liability, in particular criminal. The opinion on the expediency of application in the legal relationships explored in the design of the composition of the civil law offense is expressed. It has been established that legal facts are grounds for civil liability. On the basis of the study, it was concluded that the characteristics of a civil law offense include such conditions as harm, unlawfulness, causal connection between unlawful actions and consequences, harmful consequences and blame, which in their totality form the composition of a civil offense. It is also concluded that the wines of the legal entity and the fault of the individual are different in characteristics.

Key words: civil liability, grounds of civil liability, legal entity, civil law offense, composition of civil law offense, wrongful act, harm, causal connection, fault.

Постановка проблеми. Як відомо, нормальний розвиток цивільного обороту зумовлено тим, що його суб'єкти належним чином виконують свої обов'язки. Причому йдеться не тільки про договірні зобов'язання, але і про позадоговірні. Порушення договірних чи позадоговірних зобов'язань не тільки завдає шкоди контрагенту правовідносин, але і порушує розвиток цивільного обороту загалом. Найважливішим механізмом відновлення нормального цивільного обороту є такий захід захисту цивільних прав, як цивільно-правова відповідальність. Навіть більше, цивільно-правова відповідальність – не тільки цивілістичний інструмент, а й самостійне спеціальне правовідношення, що має своєю основою певні юридичні факти. Цивільно-правова відповідальність – зворотний бік будь-якого правовідношення. Заходи юридичної відповідальності супроводжують всі без винятку інститути цивільного права.

Нормальний розвиток цивільного обороту, правильна реалізація соціальної й інструментальної цінності інституту цивільно-правової відповідальності можливі лише за умови правильного, обґрунтованого й ефективного правового регулювання, теоретичного опрацьованого та практично підтвердженого. Хоча питання цивільно-правової відповідальності та її підстав опрацьовані давно і досить детально, однак сьогодні низка найважливіших і найпринциповіших проблем цивільно-правової відповідальності залишаються або недостатньо глибоко вивчені, або не вивчені зовсім.

Стан опрацювання. Аналіз юридичної літератури свідчить, що цивільно-правова відповідальність була предметом дослідження таких вчених цивілістів: В. Бори-

сова, С. Загороднього, А. Довгерта, С. Іванова, І. Канзафрова, В. Кочина, В. Кравчука, І. Кучеренка, Н. Кузнецова, Р. Майданика, О. Первомайського, Р. Прилуцького, В. Примака, Л. Радченка, О. Харитонова та багатьох інших.

Метою статті є обґрунтування структури складу правопорушення як підстави цивільно-правової відповідальності, розгляд деяких проблемних аспектів, пов'язаних з окремими структурними елементами складу цивільно-правового правопорушення.

Виклад основного матеріалу. У цивілістичній літературі науковці не можуть дійти однозначності щодо виділення чи то «підстав», чи «умов» цивільно-правової відповідальності. С. Загородній стверджує, що принципова відмінність між термінами «підстави» й «умови» відсутня. Межа, що проводиться між цими категоріями, фактично не має ані теоретичного, ані практичного значення. У зв'язку із цим науковець зазначає, що підстава цивільно-правової відповідальності – це необхідна та достатня умова, за якої виникає певне явище [1, с. 227–228].

Проте така позиція має своїх противників. Так, Н. Кузнецова вважає, що порушення права суб'єкта цивільних відносин спричиняє необхідність відновлення порушеного права, зокрема і шляхом застосування цивільно-правової відповідальності. Отже, підставою для такої відповідальності є саме порушення суб'єктивного цивільного права [2, с. 345]. Схожої позиції дотримується В. Вітрианський, який вважає, що використання конструкції «склад цивільного правопорушення» під час покладання відповідальності суперечить особливостям цивільно-правового регулювання [3, с. 703–705].

В. Примак висловлюється щодо того, що цивільна відповідальність може наставати за наявності різних умов, обсяг яких у кожному конкретному разі встановлюється не тільки законом, а й договором, і може визначатися особливостями певного різновиду цивільних відносин і порушених прав [4, с. 140]. Як здається, дана позиція є неоднозначною, оскільки не варто розширювати підставу цивільно-правової відповідальності різноманітністю випадків. Варто сформулювати загальну модель, яку б можна було застосувати в разі порушення закону чи договору.

Наявність дискусійності в питанні визначення підстав цивільно-правової відповідальності негативно відображається на процесі правозастосування та попередження протиправних діянь. Доцільно зазначити, що Ю. Павлюченко та Н. Ібрагімова виділяють юридичну і фактичну підставу субсидіарної відповідальності. Юридичною підставою вони вважають відповідну норму закону або договору, а фактичною – правопорушення основного боржника, за яким він сам не може задовольнити вимоги кредитора [5, с. 69]. У цій позиції є певна раціональність, однак її варто уточнити.

Вважаємо, що підставу цивільно-правової відповідальності більш доцільно визначити як вчинення діяння, яке містить *склад цивільного правопорушення* – сукупність таких елементів: протиправне діяння, шкода, причинний зв'язок між протиправним діянням та шкідливим наслідками, а також вина правопорушника. Водночас порушення абсолютних прав та його наслідки розглядають у значенні юридичних фактів, що за певних умов слугують підставами для виникнення відносини цивільної відповідальності [6, с. 30].

Склад цивільного правопорушення є складним юридичним фактом, який породжує взаємовідносини між правопорушником і потерпілим. У результаті цього виникає обов'язок правопорушника щодо усунення шкоди, заподіяної протиправним діянням. Як уже зазначалося, склад цивільного правопорушення містить чотири елементи. Однак О. Йоффе зводить кількість елементів цивільного правопорушення до трьох, виносячи за його межі вину. Вчений писав, що шкода – це загальна передумова відповідальності, тобто те, за що має відповідати правопорушник, але не те, що є підставою для відповідальності [7, с. 54]. Ця позиція є спірною, оскільки, на думку О. Йоффе, у складі все ж варто залишити причинний зв'язок між протиправним діянням і шкодою. Отже, установлення змісту цього елемента потребує визначення завданої шкоди. Не варто погоджуватися і з тим, що шкода є лише передумовою цивільно-правової відповідальності, оскільки наявність шкоди передбачає не абстрактну можливість настання відповідальності, а безпосередньо є однією з необхідних причин її виникнення. Тоді як загальна передумова, як-от правосуб'єктність, на відміну від підстав, дійсно створює лише можливість несення відповідальності. За цією ж логікою, такий елемент складу, як протиправне діяння, можна було б винести за межі складу правопорушення, називаючи його передумовою відповідальності.

Схоже, як і в кримінальному праві, об'єктом цивільного правопорушення є врегульовані нормами цивільного права суспільні відносини. Цивільне право регулює відносини, в яких не має місця будь-яким порушенням. У цих відносинах учасники мають свободу дій. Це і презюмується їм. Факт заподіяння шкоди, хоча і є відхиленням, однак здійснюється в межах нормальних суспільних відносин. Вчинення правопорушення породжує інше правопорушення, яке виражається в обов'язку правопорушника вчинити цілу низку корисних діянь. Натомість об'єктом регулювання в кримінальному праві є ненормальні (ті, які виходять за межі дозволеного) суспільні відносини. Саме тому для виникнення охоронюваних правовідносин потрібен, насамперед, об'єкт охорони, без якого відсутні підстави для запровадження в дію кримінально-правового механізму. Жодним чином не заперечуючи об'єкта цивільного правопорушення, варто зазначити, що для надання йому статусу обов'язкового елемента складу не має підстав.

Як здається, категорію суб'єкта також не варто включати в структуру складу цивільного правопорушення, оскільки вона не має тут такого вагомого значення, як у складі злочину. У контексті кримінального права не будь-яка особа визнається суб'єктом складу злочину. Саме суб'єкт складу злочину визначально впливає на вирішення питання не лише про покладення на нього відповідальності, але й про обсяг цієї відповідальності.

Натомість у цивільному праві з характеристикою суб'єкта не пов'язується питання про його цивільно-правову відповідальність. Суб'єкт цивільно-правової відповідальності насамперед є суб'єктом цивільних правовідносин. Цього достатньо для того, щоб бути суб'єктом цивільно-правової відповідальності. У цивільному праві суб'єкт правопорушення обумовлюється наявністю таких елементів, як протиправна поведінка та шкода. Для настання цивільної відповідальності більше значення має шкода, ніж те, хто її спричинив. Якщо в кримінальному праві неосудна особа не може нести кримінальну відповідальність, то, якщо особа, яка завдала шкоди, виявиться недієздатною, то відповідальність не припиняється. Здійснюється лише заміна зобов'язаного суб'єкта. Відповідати буде той, хто несе відповідальність за невідатного відповідати. У кримінальному праві відповідальність виключається відсутністю суб'єкта, тобто відсутністю в особі певного статусу.

У контексті об'єктивної сторони правопорушення для настання цивільно-правової відповідальності має значення наявність шкоди, завданої внаслідок протиправної поведінки.

Суб'єктивна сторона не включається вчнем у склад цивільного правопорушення, оскільки обґрунтовується, що вина як умова застосування майнових санкцій не має універсального значення, саме тому їй не варто надавати значення обов'язкового елемента складу [7, с. 51].

Отже, для притягнення правопорушника до цивільної відповідальності доцільно установити в його діянні склад, тобто наявність протиправного діяння, шкоди, причинного зв'язку між протиправним діянням та шкодою, а також вини. Для того, щоб констатувати підставу для притягнення до цивільної відповідальності, необхідна наявність усіх елементів складу цивільного правопорушення. Тобто будь-які винятки не допускаються.

Першою об'єктивною підставою для настання цивільно-правової відповідальності є *протиправне діяння*, що розуміється як дія чи бездіяльність. Діяння передбачає волюве ставлення суб'єкта до нього та його наслідків. Воно також має мету, на яку і спрямовується. Окрім цього, діяння має бути усвідомленим. Свідомо діяльність людини загалом характеризується цілеспрямованістю діянь і передбаченням наслідків. Отже, підставою для юридичної відповідальності може бути лише винне діяння правопорушника.

Бездіяльність передбачає невчинення конкретного, передбаченого нормою права діяння, яке зобов'язаний суб'єкт у даній ситуації мав змогу вчинити. Інакше кажучи, бездіяльність визнається протиправною лише у тому разі, коли вона допущена особою, яка повинна була і могла діяти. «Повинна була» – це юридичний критерій, який передбачає юридичний обов'язок вчинити конкретні дії; «мати змогу» – фізичний критерій, який передбачає фізичну можливість вчинення передбачених дій.

Обов'язок вчинення певного діяння, за невиконання якого настає цивільна відповідальність, може впливати з вимог закону, підзаконного нормативно-правового акта, з попередніх дій правопорушника, із професійних чи службових обов'язків, з родинних зв'язків, з договорних зобов'язань. Варто констатувати, що бездіяльність на рівні з дією має інтелектуально-вольовий зміст, і вони однаково можуть викликати протиправний результат, який являє собою зміни в об'єктивному світі.

Елементом цивільного правопорушення може бути лише протиправне діяння, тобто таке діяння, яке суперечить нормам права. Протиправність визначається тим, що

діяння порушує право в об'єктивному значенні, а отже, і суб'єктивне право. За наявності інших елементів складу цивільного правопорушення така поведінка є елементом складу правопорушення. Шкода, яка має бути компенсована в контексті цивільно-правової відповідальності, може бути завдана лише протиправним діянням. Шкода виступає як мета, а протиправна поведінка – як засіб для її досягнення.

Для притягнення до цивільно-правової відповідальності необхідна наявність шкоди як результату протиправної поведінки. Шкоду розуміють як негативні зміни, які призводять до зменшення благ, які охороняються цивільним правом.

У цивільному праві шкода є негативним наслідком протиправного діяння, який виникає в результаті порушення майнових і особистих немайнових прав потерпілого. Варто виділяти майнову та моральну шкоду. Грошовим вираженням майнової шкоди є збитки, які можуть виражатися в таких формах: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) (ч. 2 ст. 22 Цивільного кодексу України) [9].

Третім елементом складу цивільного правопорушення є *причинний зв'язок між протиправним діянням та шкодою, яка ним заподіяна*. Відсутність причинного зв'язку означає, що шкода виникла не внаслідок протиправного діяння суб'єкта, а є наслідком інших причин. Саме тому відповідальність заподіювача шкоди виключається.

Проблема причинного зв'язку є однією із найскладніших у сучасній цивілістиці. Загалом, здебільшого причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою настільки очевидний, що не виникає жодних сумнівів у його наявності. У літературі виділяються вимоги, яким має відповідати причинний зв'язок як елемент цивільного правопорушення. Зокрема, до них відносять такі: 1) причинний зв'язок повинен мати таку часову послідовність, коли протиправна поведінка передують завданій шкоді (спочатку вчинюється діяння, а потім настають негативні наслідки); 2) причина має породжувати наслідок, тобто причинний зв'язок має бути прямим, а не навпаки; 3) причина та наслідок мають бути юридично значущими, тобто здатними породжувати цивільні права й обов'язки в суб'єктів відповідного правовідношення [1, с. 229].

Вина є четвертим елементом складу цивільного правопорушення. Відповідно до ст. 614 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, вина є підставою для відповідальності за порушення зобов'язання – особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом [9]. У ЦК України відсутнє поняття «вина», лише вказується на дві її форми, а саме умисел і необережність. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (ч. 1 ст. 614 ЦК України). Отже, варто зробити висновок, що вина буде встановлюватися в тому разі, якщо особа не вжила достатніх заходів щодо належного виконання зобов'язання.

Вина в цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до свого діяння та його наслідків.

У чинному ЦК України не виділяються види умислу. Що стосується необережності, то в декількох статтях законодавець вказує на «грубу необережність». Це, зокрема, ч. 2 ст. 1193, ч. 4 ст. 337, ч. 3 ст. 340, ч. 2, 3 ст. 950 ЦК України. У науці цивільного права також виділяється проста необережність, на противагу грубій. Отже, варто констатувати деяку законодавчу непослідовність у виділенні видів вини.

Безумовно, основна прогалина полягає у відсутності законодавчих дефініцій форм вини в чинному ЦК України. Отже, у теорії та правозастосовній практиці не за-

вжди точно формулюється зміст умислу та необережності. Однак відомо, що ступінь тяжкості діяння є різним залежно від форми вини.

О. Церковна визначає, що умисел є психічним ставленням особи до своєї протиправної поведінки та її результату, в якому втілюється її негативне ставлення до порушуваних прав інших суб'єктів цивільного права [10, с. 64]. Однак це визначення не належно відображає правову природу умислу, оскільки в ньому відсутня така ознака, як усвідомленість протиправності діяння. Вважаємо, що умисел у цивільному праві варто розуміти як усвідомлення особою протиправності свого діяння, передбачення його шкідливих наслідків і бажання їх настання або, хоча і не бажання, але свідоме припущення настання таких шкідливих наслідків.

Необережність є найбільш поширеною формою вини в цивільному праві. Для необережності характерно те, що в поведінці правопорушника відсутній намір на усвідомлене вчинення правопорушення. Необережність у цивільному праві варто розуміти як випадки, за яких особа передбачала настання небезпечних наслідків, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити.

У цивільному праві розмежовується лише проста та груба необережність. Критерієм їх розмежування є ступінь завбачливості. Проста необережність характеризується тим, що особа не проявляє достатньої завбачливості, яка необхідна за характером і умовами правопорушення. Груба необережність – відсутність у поведінці правопорушника мінімального ступеня завбачливості, який характерний для будь-якого учасника майнового обороту, чи відсутність взагалі будь-якої передбачуваності й обережності.

Особливістю цивільного права є те, що в окремих випадках вина є факультативною підставою для виникнення цивільно-правової відповідальності. Так, наприклад, закон дозволяє притягнення до цивільно-правової відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки за завдану шкоду і без наявності вини [1, с. 229].

Щодо вини в складі цивільно-правової відповідальності юридичних осіб немає єдиної наукової позиції. Складнощі випливають із того, що в класичному розумінні вина визначається як психічне ставлення до вчиненого особою протиправного діяння (у формі дії або бездіяльності). Тобто ключовими в цій конструкції є категорії «інтелект» і «воля». Саме тому в науці пропонується як привід для притягнення до відповідальності юридичних осіб застосовувати цивільно-правову ідею відповідальності «без вини» [11, с. 294]. Дане положення, на нашу думку, є надто дискусійним, оскільки не належним чином відображає сутність цивільно-правової концепції відповідальності «без вини». А. Немцева, узагальнивши наявні підходи до сутності конструкції «цивільна відповідальність без вини», визначає, що вона є «наслідком порушення абсолютних правовідносин та полягає в тому, що зобов'язана особа не виконала покладеного на неї абсолютного обов'язку пасивного типу та порушила абсолютне право конкретної особи. У зв'язку із цим виникає деліктне правоохоронюване зобов'язання, що за своєю природою у структурі деліктного правоохоронного правовідношення є примусовим та виступає елементом юридичного змісту цивільно-правового примусу незалежно від добровільності визнання та відшкодування делінквентом заподіяної шкоди» [12, с. 29]. У проведеному дисертаційному дослідженні на тему «Теоретико-правовий аналіз відповідальності без вини у цивільному праві України» (2016 р.) науковець характеризує особливості цивільно-правової відповідальності без вини в таких випадках: 1) за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки; 2) за шкоду, заподіяну суб'єктами держави; 3) за шкоду, завдану внаслідок недопільків товарів, робіт (послуг); 4) за шкоду, заподіяну особами з вадами дієздатності [13]. А. Немцова пропонує «цивільно-правову відповідальність без вини» розуміти як деліктне

зобов'язання відповідальної особи з компенсації потерпілому завданої йому випадкової шкоди, що ґрунтується на принципі об'єктивного ризику [13, с. 3–4]. Р. Заїка зауважує, що «випадки відповідальності без вини є різновидами спеціальних деліктів» [91, с. 9]. І. Канзафарова зазначає, що «відповідальність без вини суперечить принципу справедливості», і пропонує поширювати на розглядувані випадки статус «квазівідповідальності» [14, с. 92].

Варто не погодитися з висловленим у науці твердження про те, що на цивільно-правову відповідальність юридичних осіб треба поширювати особливості теоретичної конструкції «цивільно-правової відповідальності без вини».

Відповідно до ст. 96 ЦК України, юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями. Юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним їй майном [9]. Це означає, що юридична особа здатна бути винною.

У науковій літературі висловлюється думка, що вина юридичних осіб, безсумнівно, має свою особливу природу та є складним соціально-психологічним явищем, як вина всього колективу, а не тільки окремого його працівника [15, с. 209–241]. Є також інші концепції вини юридичної особи. Науковці стверджують, що вину юридичної особи можна ототожнювати як із виною конкретного працівника, так і з виною органів юридичної особи, а вина юридичної особи може бути наслідком вини працівника [16, с. 230].

Для настання цивільно-правової відповідальності юридичної особи для потерпілого не має суттєвої різниці, буде це вина окремого працівника чи колективу загалом. Щодо потерпілого (кредитора) зобов'язаним може бути лише правопорушник (боржник). Окремий працівник, орган юридичної особи, директор чи трудовий колектив не є боржниками перед кредитором. Отже, нести відповідальність і бути винними вони не можуть.

Вина працівника (органу юридичної особи) все ж є та має значення щодо свого безпосереднього кредитора –

юридичної особи. Працівник перебуває в правовому зв'язку з юридичною особою і в розглядуваному разі виступає як боржник. Отже, якщо працівник юридичної особи завдає шкоди поза межами відносин «боржник – кредитор» з юридичною особою, то сам працівник стає безпосереднім учасником правовідносин «боржник – кредитор» із потерпілим, може перед останнім бути винним і нести відповідальність. О. Йоффе писав, що винно порушуючи свої трудові обов'язки працівник є водночас учасником виробничого колективу та суб'єктом трудового правовідношення. У першому разі передбачається вина юридичної особи як необхідна умова її відповідальності перед потерпілим, а у другому – індивідуальна вина самого працівника як обов'язкова умова його власної відповідальності перед юридичною особою. Саме тому, коли вина юридичної особи втілюється у винності конкретного працівника, вона несе відповідальність не за чуже діяння, а за власну вину [7, с. 137–138].

Висновки. З урахуванням того, що цивільне право регулює ринкові відносини, еквівалентно оплатні, що будуються на рівності учасників, а цивільно-правова відповідальність передусім вирішує завдання не покарати правопорушника, а відшкодувати майнові втрати потерпілої сторони, можна дійти висновку, що характеристика цивільного правопорушення охоплює такі умови, як шкода, протиправність, причинний зв'язок між протиправними діями і наслідками, шкідливими наслідками і виною, які в сукупності і формують склад цивільного правопорушення.

Наявність шкоди, причинного зв'язку між порушенням суб'єктивних цивільних прав і шкодою, вини порушника є юридичними фактами, які в певних випадках разом з іншим юридичним фактом – порушенням суб'єктивного цивільного права особи – породжують правовідносини з відшкодування майнових втрат потерпілого або цивільно-правову відповідальність правопорушника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загородній С. Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності. *Право і безпека*. 2011. № 1(38). С. 226–230.
2. Кузнєцова Н. Інститут цивільно-правової відповідальності у цивілістичній доктрині України. *Правова доктрина України: у 5 т. Х.: Право*, 2013. Т. 3: Доктрина приватного права / Н. Кузнєцова, О. Харитонов, Р. Майданик та ін.; за заг. ред. Н. Кузнєцової. С. 330–348.
3. Брагинский М., Витрянский В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. 2-е изд. М.: Статут, 2005. 842 с.
4. Примак В. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: монографія. К.: Юрінком-Інтер, 2007. 432 с.
5. Павлюченко Ю., Ібрагімова Н. Субсидіарна відповідальність холдингової компанії за зобов'язаннями корпоративних підприємств. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1/2. С. 66–75.
6. Немцева А. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 27–32.
7. Йоффе О. Ответственность по советскому гражданскому праву. Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1955. 308 с.
8. Алексеев С. О составе гражданского правонарушения. *Правоведение*. 1958. № 1. С. 47–53.
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435–IV // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/print14803304953982>.
10. Церковна О. Умисел потерпілого як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Університетські наукові записки*. 2010. № 4(36). С. 63–68.
11. Петрова І. Поняття вини юридичної особи як основної ознаки суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення у сфері природокористування в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 292–298.
12. Немцева А. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 27–32.
13. Немцева А. Теоретико-правовий аналіз відповідальності без вини у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Інститут законодавства Верховної Ради України. Івано-Франківськ, 2016. 21 с.
14. Канзафарова І. Теорія цивільно-правової відповідальності: монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 264 с.
15. Матвеев Г. Основания гражданско-правовой ответственности. М.: Юрлитиздат, 1970. 218 с.
16. Пушкин А., Самойленко В., Шишка Р. и др. Гражданское право Украины: учебник / под ред. А. Пушкина, В. Самойленко. Ч. 1. Х.: Основа, 1996. 422 с.